

Беззуб І.,
наук. співроб., НЮБ НБУВ

ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Опубліковано: Беззуб І. Примусове годування засуджених: необхідність чи порушення прав людини // Громадська думка про правотворення. 2023. № 4.

Проблема юридичних та етичних аспектів поводження із засудженими, зокрема, примусового їх годування є досить складною і не до кінця вирішеною.

Зазвичай примусове годування застосовують у медичних цілях, якщо людина не може самостійно вживати їжу через проблеми з фізичним або психічним здоров'ям. Інша справа, коли примусово годують людей, що добровільно відмовляються від їжі на знак протесту або заради досягнення політичних цілей.

Слід зазначити, що засуджені або особи, які знаходяться під вартою, мають обмежені способи наголошування власної позиції, наприклад, коли скаржаться на нелюдські умови, на погане поводження з боку персоналу, коли звертаються в компетентні органи і не отримують належної реакції з боку посадовців і державних службовців, тому вдаються до таких радикальних заходів як голодування.

Голодування як крайній захід у боротьбі за свої ідеї та свободу, часто використовують громадські активісти та політв'язні. Успіх таких акцій залежить від безлічі факторів, зрештою – від ставлення влади.

В умовах гуманізації кримінального правосуддя особливого значення набувають обов'язки держави щодо дотримання прав та свобод людини і громадянина, особливо в умовах його повної залежності від держави, під час обмеження свободи, а саме – тримання особи під вартою або відбування покарання. Питання, чи повинна держава примусово годувати в'язня, який оголосив голодування, щоб зберегти його життя, є досить неоднозначним.

Загалом, проблематика примусового годування для підтримання життя виходить далеко за межі медицини і має глибокий моральний, етичний, релігійний та правовий зміст, який пов'язаний як з очікуванням медичної допомоги, так і з правом автономії особистості (право при прийнятті рішень, які стосуються її фізичного, психічного, тілесного та соціального благополуччя).

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1953 р.) у багатьох випадках не забороняє примусового годування, вимагаючи додержання під час застосування цього заходу кількох умов: має бути доведеною медична необхідність годування; органи влади мають дотримуватися визначеної законом процедури; спосіб годування особи має відповідати принципам гуманізму.

Алгоритм дій працівників охорони здоров'я передусім лікарів щодо поводження з голодуючими, які позбавлені свободи, найбільш повно висвітлено в Мальтійській декларації, відповідно до якої збереження життя і здоров'я пацієнта, навіть, коли це суперечить його побажанням, є моральним обов'язком лікаря, а невтручання лікаря, який лікує особу, яка відмовляється від прийняття їжі, може призвести до трагедії, а саме смерті пацієнта, яку можна було б відвернути.

Аналіз міжнародно-правових актів дає підстави стверджувати, що Організація Об'єднаних Націй, ВООЗ, Комітет Міністрів Ради Європи, Міжнародний Червоний Хрест, Міжнародна медична асоціація та національні медичні асоціації деяких країн та інші мають на цю проблему інші погляди. Ці організації висловлюються за повагу до автономії особи та проти примусового годування осіб, які позбавлені свободи, коли ті оголосили голодування, усвідомлюють свої дії та їх наслідки і відмовилися від подальшої терапії.

Так, у Токійській декларації про основні лікарські принципи щодо тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання при затриманні й ув'язненні зазначено, «якщо в'язень відмовляється від їжі та лікар визнає, що засуджений може скласти неспотворену, раціональну картину наслідків цього добровільного акту, то такого в'язня не слід годувати штучним шляхом. Рішення про здатність в'язня скласти таку картину має бути затверджене хоча б ще одним незалежним лікарем».

Така ж думка висловлена і в керівництві ВООЗ з основних аспектів охорони здоров'я в місцях позбавлення волі: «Примусове годування у виправних закладах неприпустиме. Така процедура може бути виправдана лише у тому випадку, коли серйозне психічне захворювання впливає на здатність людини приймати рішення. Однак, у цілому, якщо голодування є логічним продовженням боротьби, замисленої при ясному розумі, а не патологічною реакцією пацієнта, що перебуває у тяжкій депресії і думає про самогубство, тюремні лікарі мають поважати волевиявлення пацієнта та обмежувати своє втручання роллю медичного консультанта».

Як бачимо, міжнародні документи по-різному трактують ставлення до зазначеної проблеми, що створює загрозу у забезпеченні дотримання прав засуджених, а також осіб, які тримаються під вартою та оголосили про голодування, а на практиці породжує низку проблем, які потребують напрацювання пропозицій, спрямованих на удосконалення його нормативного регулювання.

Застосування заходів примусового годування не можна назвати поширеною в Україні практикою. Водночас окремі випадки такого застосування є (слід згадати Рішення ЄСПЛ від 21 червня 1999 р. у справі «Невмержицький проти України»). Загалом, Україна належить до тих держав, якими примусове годування засуджених дозволяється на законодавчому рівні. Проте, слід зазначити, що в національному законодавстві щодо регулювання питання про примусове годування засуджених існують прогалини.

Зважаючи на Рішення ЄСПЛ, які містять рекомендації, щодо розробки гуманного способу примусового годування засуджених, Верховна Рада України прийняла ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 2428-IX від 19.07.2022 р. та ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 2429-IX від 19.07.2022 р., якими пропонується унормування порядку застосування примусового годування до осіб, які засуджені або тримаються під вартою.

Метою прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування», який набув чинності 9 лютого 2023 р., є визначення правових підстав для затвердження порядку і видів примусового годування, а також умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі (оголошують про голодування), зазначено у Пояснювальній записці до документа.

Як ідеться в Законі, до засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі, може бути застосовано примусове годування на підставі ухвали суду, прийнятої за висновком лікаря про те, що такому засудженому загрожує значне погіршення стану здоров'я та існує очевидна загроза його життю, що підтверджується відповідними медичними документами, які містять результати лабораторних, інструментальних та інших необхідних досліджень. Застосування примусового годування без ухвали суду забороняється.

Примусове годування має на меті гуманне ставлення до особи засудженого, його прав, честі і гідності та не допускає будь-якого приниження чи тортур стосовно такого засудженого.

Начальник установи виконання покарань при встановленні факту відмови засудженого від прийняття їжі повинен скласти акт про відмову від прийняття їжі, в якому зазначити причини такої відмови та протягом однієї доби:

- письмово поінформувати прокурора, який здійснює на відповідній території нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

- повідомити членів сім'ї (за наявності) засудженого, крім випадків, якщо це спеціально заборонено засудженим, про що такий засуджений у письмовій формі повідомляє начальника установи виконання покарань;

- у разі відмови неповнолітнього від прийняття їжі, додатково повідомити законного представника та відповідні служби у справах дітей незалежно від бажання неповнолітнього і в разі обґрунтованості зазначених причин негайно вжити заходів щодо задоволення законних вимог такої особи.

Також у випадку прийняття слідчим суддею, судом рішення про примусове годування особи, начальник відповідної установи зобов'язаний

невідкладно поінформувати Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Засуджений, який відмовився від прийняття їжі, з моменту встановлення такого факту, має перебувати під постійним наглядом лікаря.

Лікар несе персональну відповідальність за правильність та своєчасність визначення виду примусового годування. Кожен випадок застосування примусового годування засудженого здійснюється у присутності лікаря.

Під час підготовки висновку лікар, зважаючи на стан здоров'я засудженого, визначає вид примусового годування: через назогастральний зонд за допомогою лійки; через назогастральний зонд – краплинно; через назогастральний зонд за допомогою шприца Жане; годування з ложки; годування за допомогою напувальниці; годування через гастростому.

Примусове годування є крайнім заходом для збереження життя засудженого і не може бути застосовано у випадках, якщо відмова від прийняття їжі більше не становить загрози його життю або засуджений заявив про своє бажання добровільно вживати їжу.

Відповідно до Закону, порядок та види примусового годування, а також умови тримання засуджених, які відмовляються від прийняття їжі, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

За словами заступника міністра юстиції О. Висоцької, Закон має вдосконалити окремі положення кримінального процесуального законодавства у частині врегулювання процедури розгляду судами питання застосування заходів примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою, та які відмовляються від їжі.

Закон забезпечує виконання низки рішень Європейського суду з прав людини, що містять рекомендації, згідно з якими під час застосування заходів примусового годування необхідно переконатись щодо існування медичної необхідності, яка полягає, зокрема, у проведенні медичного дослідження та належних медичних документів, на підставі яких вважалося б за необхідне застосування до конкретного затриманого, який свідомо голодує, примусового годування.

Проте думки експертів, правозахисників, громадських діячів стосовно користі від примусового годування осіб під вартою та засуджених розійшлися.

На перший погляд, нововведення цілком правильні. Вони дозволяють незалежному лікарю, якого може залучати адвокат засудженого, визначати потребу в годуванні. Також рішення ухвалюватиме слідчий суддя, посадовець з-поза системи виконання покарань. Окрім того, навіть якщо суддя ухвалить рішення про застосування примусового годування, захист засудженого матиме можливість оскаржити це рішення у суді. Тобто з'являється чимало механізмів контролю.

На думку заступника міністра юстиції О. Висоцької, такий вид протесту як свідомо відмова засуджених, з різних причин, від прийняття їжі завдає

колосальної шкоди здоров'ю зазначених осіб, а також є смертельно небезпечним.

Тому примусове годування ув'язнених, які відмовляються від їжі, може бути виправданим, якщо воно покликане зберегти життя, переконаний народний депутат, лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв. Він підкреслив, що за умови відсутності примусового годування в людей, які оголосили голодування, «залишаються лічені дні». М. Джемільєв зауважує, що голодування оголошується з метою привернути увагу суспільства, а не померти з голоду. Так, 303 дні голодування М. Джемільєва у 1975 р. зчинило великий резонанс у світі, коли всі говорили про проблему кримських татар і беззаконня в СРСР. За словами політика, примусове годування не означає, що голодування перерване, бо годування відбувається не з волі людини, щодо якої застосоване.

У свою чергу, представник Уповноваженого ВРУ з прав людини у південних областях О. Остапенко, коментуючи новий Закон, зазначив, що, як правило, коли людина відмовляється від їжі, з нею спілкуються психологи і пояснюють, які можуть бути наслідки для здоров'я цієї людини внаслідок тривалої відмови від їжі. Він вважає, що людина повинна знати, що можуть бути і незворотні процеси, хоч і вона відмовиться від голодування та потім почне вживати їжу. Разом з тим, про ініціативи свідомої відмови від їжі до загибелі він не знає.

Однак експерт з питань тюремної реформи В. Човган з такою думкою політиків не згоден. На його думку, Верховна Рада України продовжує наступ на права людей у в'язницях. Примусове годування психічно дієздатних ніколи не може вважатися етичним, навіть якщо загрожує смерть від голоду. Під приводом турботи про в'язнів влада використовуватиме це рішення як інструмент стримування протестів в'язнів проти неналежних умов утримання та інших порушень прав людини, переконаний експерт.

Експерти Харківської правозахисної групи також не розуміють, яким чином примусове годування буде відповідати принципам гуманізму. Вони також не впевнені чи не буде тюремна адміністрація використовувати цю процедуру для тиску на тих, хто обрав голодування як останню можливість висловити протест проти неналежних умов тримання та порушень прав людини. Адже, незважаючи на реформу пенітенціарної медицини, лікарі залишаються залежними від керівництва установ виконання покарань.

Гуманне ставлення до засуджених, переконана головний консультант Головного юридичного управління апарату ВРУ О. Тубелець, це передусім створення таких умов перебування у відповідних закладах, які б не підпадали під ознаки нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження, це постійний контроль за дотриманням прав засуджених у місцях відбування покарань з боку уповноважених органів і наявність дієвих механізмів реагування на такі порушення, а не лише формальне повідомлення уповноважених осіб після початку голодного протесту.

Загалом причини, що примусили засудженого вдатися до голодування, не з'ясовуються і не оцінюються, зокрема, на папері створюється ілюзія відсутності причин для протестної поведінки ув'язнених.

Відсутність аналізу причин протестної поведінки осіб, що знаходяться в установах виконання покарань і попереднього ув'язнення, не враховує основоположних засад Конституції України у сфері прав людини, не сприяє реалізації завдань Закону про кримінальну відповідальність насамперед завдань покарання. Тож, слід констатувати, що прийняті закони спрямовані лише на бюрократизацію законодавчого врегулювання процедури примусового годування, при цьому запропоновані механізми не призведуть до реального покращення становища засуджених у місцях позбавлення волі, а виключно на мінімізацію статистики смертності внаслідок протестів, зазначає О. Тубелець.

На думку юриста А. Степаненка, законодавець вирішив не заборонити тортури, не припинити їх, а узаконити.

Виникає питання, з якою метою на законодавчому рівні регламентувати спасіння життя людини, щоб потім помістити її у ті самі умови, проти яких вона протестувала.

Правозахисники також звертають увагу, що на практиці не всі українські пенітенціарні заклади зможуть дотриматися вимог оновленого Закону. На їхню думку, коли ухвалені норми почнуть впроваджувати у життя, запитань стане ще більше.

Згадуючи раніше ухвалені рішення ЄСПЛ про примусове годування, в яких Україна програла, правозахисник В. Яворський зазначив, що причина була у тому, що в Україні застосування примусового годування базувалося на внутрішніх документах, наказах Державної виконавчої служби, а не законах. Тому, зазвичай, засуджений опинявся сам на сам з адміністрацією, яка могла робити з ним усе, що завгодно. Але це питання зовнішнього контролю. Коли є контроль, коли все визначається Кабміном, Законом, і є слідчий суддя, більше шансів, що права людини будуть дотримані, каже експерт. При цьому, він закликає почекати, коли будуть ухвалені підзаконні акти і детально виписаний алгоритм дій під час примусового годування.

Про це говорить і правозахисник А. Білалов. За його словами, у законодавстві не передбачено механізм виконання оновлених норм. Є теорія, в якій ідеться про те, яким чином необхідно застосовувати, а як це фактично має відбуватися, незрозуміло, стверджує експерт.

Слід зазначити, що нове законодавство не визначає критеріїв оцінювання «значного погіршення стану здоров'я» особи, що оголосила про голодування. Це створює підстави для суб'єктивного оцінювання лікарем стану засудженого, що може не відповідати існуючим правилам судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, а значить не відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства, звертає увагу старший партнер, керівник судової практики АО «Овчаров та Партнери» О. Гнатенко. Тобто, законодавець суттєво знижує стандарт оцінювання лікарем фізичну стану

засудженого, що може призвести до зловживань з боку адміністрації медичних закладів пенітенціарної системи для приборкання засуджених, які у такий спосіб висловлюють свою позицію.

Як слідує з оцінки практики ЄСПЛ, запропонована законодавцем редакція Закону суперечить двом критеріям відповідності примусового годування вимогам ст. 3 Конвенції, а саме – належному встановленню медичної необхідності процедурі примусового годування та процедурним гарантіям.

Також, деякі експерти вважають, що при визначенні виду примусового годування, правильності його застосування, має бути запроваджена комісія лікарів, які будуть визначати вид примусового годування та спосіб його застосування з урахуванням поточного стану здоров'я засудженого.

Якщо звернутися до міжнародного досвіду, то і він неоднозначний. В деяких країнах світу (зокрема, Ізраїль, Німеччина, Росія, Україна, Франція тощо) примусове годування осіб, які позбавлені свободи, або передбачається на законодавчому рівні, або допускається через нормативну неврегульованість зазначеного питання.

До країн світу, у яких передбачено заборону примусового годування засуджених, можна віднести Англію. Досить неоднозначна ситуація у США, де примусове годування засуджених не передбачено. А, наприклад, у Каліфорнії примусове годування ув'язнених заборонено, лише якщо вони підписали юридичний документ про відмову від реанімації.

Разом з тим, слід зазначити про існуючу практику примусового годування засуджених у відомій військовій тюрмі Гуантанамо (Guantanamo), яка знаходиться на території американської бази ВМС США, розташованій у Bay Naval Base. Протягом тривалого часу світова спільнота звертає увагу на постійні масові голодування та, відповідно, примусове годування засуджених, які там відбувають покарання.

Після масових голодувань палестинських в'язнів набуло широкого розголосу прийняття у 2015 р. владою Ізраїлю поправок до Тюремного кодексу Ізраїлю, які дозволяють примусове годування ув'язнених, та відповідне визнання Верховним судом Ізраїлю такого Закону конституційним. Відхиляючи клопотання Ізраїльської медичної асоціації та декількох правозахисних груп, Верховний суд, зокрема, зазначив, що засуджені свідомо та добровільно ставлять себе у ситуацію, в якій їх життя та здоров'я знаходяться у небезпеці, в якості протесту або засобу досягнення особистої чи суспільної мети. Однак така позиція законодавця та вищого органу судової влади Ізраїлю не впливає на лікарів, які відмовляються примусово годувати засуджених.

На відміну від Англії, законодавство деяких країн Європи прямо дозволяє примусове годування засуджених. Так, наприклад, у Німеччині та Франції передбачено примусове годування засуджених, навіть, якщо вони відмовляються від їжі за власним бажанням, за умови, що існує серйозна небезпека для їхнього життя або здоров'я.

Отже, новий Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» не містить повної картини механізму регулювання питання застосування примусового годування засуджених. Питання законності, медичної етики та клінічної необхідності примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою; автономії особи залишаються не до кінця вирішеними.

Більшість експертів переконані, найчастіше передумовою протестної поведінки засуджених є жахливі умови тримання ув'язнених та жорстке ставлення до них з боку адміністрації установ виконання покарань, не реагування відповідних органів на їхні скарги тощо.

Тому, говорячи про етичне та гуманне ставлення до засуджених та осіб, що тримаються під вартою, ключовим для України має бути забезпечення реалізації гідних умов перебування у місцях відбуття покарань та тимчасового тримання; здійснювати постійний контроль за дотриманням прав засуджених та створити дієві механізми реагування на такі порушення (*Статтю підготовлено з використанням інформації таких джерел: сайт Крим.Реалії (<https://ua.krymr.com/a/29293765.html>); інформаційний портал «Права людини в Україні» (<https://khrpg.org/1608809518>); Бабаєва О., Верхогляд-Герасименко О. Етичні та правові аспекти прийняття слідчим суддею, судом рішення про примусове годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». серія: «Юридичні науки». 2022. № 7. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/law2022/7/8170>; інтернет-портал «Цензор.НЕТ» (https://censor.net/ua/news/3287251/rada_v_pershomu_chytanni_pidtrymala_zako_noprojekt_pro_prymusove_goduvannya_v_tyurmah); офіційний вебпортал Верховної Ради України (http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70347); портал FEMIDA.UA (<https://femida.ua/novyny/vidsogodni-zasudzhenyh-ta-osib-yaki-trymayutsya-pid-vartoyu-zmozhut-prymusovo-goduvaty-nabuv-chynnosti-zakon/>); сайт інформаційного агентства «Українські Національні Новини» (<https://www.unn.com.ua/uk/news/1943517-v-ukrayini-khochut-dozvoliti-priusove-goduvannya-zasudzhenikh-yaki-vidmovlyayutsya-vid-yizhi>); сайт Міністерства юстиції України (<https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-verhovna-rada-pidtrimala-u-pershomu-chitanni-zakonoproekt-schodo-zastosuvannya-do-zasudjenih-ta-osib-yaki-trimayutsya-pid-vartoyu-zahodiv-priusovogo-goduvannya>); вебсайт видання «Юридична Газета» (<https://yur-gazeta.com/golovna/priynyatiy-zakon-yakiy-vregulovue-proceduru-rozglyadu-sudami-zahodiv-priusovogo-goduvannya-zasudzhe.html>); сайт «Судово-юридична газета» (<https://sud.ua/ru/news/publication/213202-priusove-goduvannya-osib-pid-vartoyu-ta-zasudzhenikh-dumki-stosovno-proektu-minyustu-roziyshlisya>); телеканал ПравдаТУТ (<https://pravdatut.ua/news/105944>); сайт «Центр прав людини ZMINA» (*

shhob-vyazniv-u-sizo-mogly-goduvaty-prymusovo/); сайт LEXINFORM.COM.UA (https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/praktyka-prymusovogo-goduvannya-v-konteksti-realizatsiyi-statti-3-konstytutsiyi-ukrayiny/); сайт Юридической компании «Гранд Иншур» (https://grand-insur.com/kabmin-podal-zakonoproekt-o-prinuditelnom-kormlenii-v-tyurmah/); інформаційне агентство «Главком» (https://glavcom.ua/country/incidents/primusove-goduvannya-vyazniv-neobhidnist-chi-torturi-862521.html); нормал ЛІГА.net (https://blog.liga.net/user/agnatenko/article/40033).